

*О.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ЕТНІЧНІСТЬ ТА ЇЇ ПРОЯВИ У ГРОМАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

Перспективи функціонування громадянської спільноти потребують насамперед вирішення двох завдань – з одного боку, мають бути задоволені специфічні етнокультурні потреби всіх громадян, а з іншого – має бути вироблена загальнодержавна лояльність цих громадян. Тому постає проблема співвідношення стабільного існування державно-територіальної спільноти та потреб національних меншин.

Загалом існує дві протилежних думки з цього приводу. Перша з них полягає в тому, що чим більше гарантій збереження етномовних особливостей мають нацменшини, тим більше шансів успішного функціонування єдиної спільноти громадян у рамках загальнонаціональної держави. Натомість, з погляду етномовної більшості, надання меншинам додаткових прав у сфері мови та культури призводить спочатку до культурної партикулярності, а потім і до можливого політичного сепаратизму, що провокує загрозу єдності та безпеці держави.

Однак, імовірно, в жодній нації-державі етнічна терпимість не зайде так далеко, щоб титульні нації добровільно погодилися виявитися в меншості. Тому майбутнє поки що залишається за гібридними етнонаціональними державами – незалежними, субнаціональними чи в складі мультинаціональних утворень, — у кожному з яких мовний етнос, що становить більшість, використовуватиме всі політичні засоби, щоб на тривалий час зробити свою мову панівною у країні. Але в демократичну епоху домогтися цього можна, лише залишаючись у більшості [1].

Однією із ключових категорій для опису функціонування етносоціального простору є феномен етнічності. Під етнічністю, в нашому випадку, слід розуміти *одну із сторін структурної взаємодії етнічних груп*, яка проявля-

ється у формі порівнювання “нас” з “не нами” в ході між-групової взаємодії у етносоціальному просторі.

На відміну від надетнічних соціальних ролей, статусу і престижності етнічність значно менше співвідноситься з динамікою соціальних відносин й інститутів, із станом суспільства в цілому. Водночас інтенсивність переживання етнічності є мінливою: вона зростає або слабшає під дією зовнішніх соціальних умов. Слабшає, коли значущість етнічних нерівностей знижується у випадку ідеологічної, професійної чи громадянської солідарності. Посилюється при загостренні міжетнічної боротьби за владу, привілеї й престиж, тобто у ситуації соціальних змін, коли етнічна ідентичність стає провідною константою, що протидіє соціальній маргіналізації. Етнос, який від початку включений у нову громадянську спільноту, але не інтегрований в неї остаточно, може у певний момент розвитку громадянського суспільства “прокинутися” і почати боротьбу за національну окремішність. Навіть у країнах Заходу, що якнайкраще вписуються в концепцію громадянської нації, спостерігаються ці процеси: ситуації у Квебеку, Північній Ірландії, на півночі Італії, у Фламандії, Країні басків свідчать про незавершеність формування етнічної мозаїки цих регіонів.

Т.Рудницька розглядає етнічність в аналітичній площині – етнічність *примордіальна* або етнічність *ситуативна* [2]. Примордіальна етнічність розглядається як стабільне та стійке явище, що базується насамперед на психологічній, емоційній прив’язаності індивіда до етнічної групи. Ситуативна етнічність формується значною мірою через опозицію зовнішньому середовищу, її сутністю є відчуття своєї відмінності від інших, визначення соціального становища власної групи, почасти вона є також артикулюванням політичних інтересів та групової ідеології. Аналіз ситуативної етнічності, на думку Т.Рудницької, має вироблятися у співвідношенні з соціальною структурою і враховувати позицію даної етнічної спільноти в цій структурі. Ситуативна етнічність характери-

зується, як правило, значною динамікою, тому її аналіз має враховувати часові параметри.

Дослідження етнічності в контексті формування громадянської солідарності, на нашу думку, слід розглядати у ситуативній площині, не виключаючи з аналізу міжетнічних взаємовідносин у територіальній спільноті примордіальні характеристики. Оскільки етнічність як групова характеристика, що виникає в ході комунікаційного порівняння, безумовно, є ідентифікаційною категорією, на індивідуально-особистісному рівні вона виступає як особлива форма “Я”-концепції. Ступінь яскравості етнічного “Я” залежить від того, як людина визначає саму себе. І все ж етнічна належність у багатьох випадках має ситуативний характер.

Як відомо, домінантність етнічного “Я” часто перешкоджає емпатичній солідарності на міжетнічному і позаетнічному рівнях й акцентується на шкоду громадянській ідентифікації. Твердження щодо можливості й бажаності гармонійного співіснування етнічної лояльності громадян з їхньою загальнонаціональною лояльністю зводиться до того, що коли сутність громадянської ідентичності в поліетнічних суспільствах визначається нейтральними цінностями на кшталт рівності, братерства тощо, то тоді теоретично і практично можливий її високий рівень як для домінуючого етносу, так і для меншин [3]. Передбачається, що надання державою всім етнічним групам рівних можливостей розвитку культурно-мовної цілісності сприяє їхній етнічній самосвідомості. А це, в свою чергу, передбачає одночасне вироблення загальнодержавного патріотизму і не менш високого рівня лояльності до держави. Усе це відбувається як *вираження вдячності* етнічній більшості за етномовну толерантність до них. За позитивного ставлення політичної еліти вираження етномовної ідентичності мотивується більшою мірою культурними імпульсами, оскільки етнічні групи природно прагнуть підтримати *близьку їм* державну політику. Коли ж нацменшинам відмовляють у праві культурної самобут-

ності – тоді етнічність та мовні питання політизуються, проявом чого може бути сепаратизм.

За логікою історичного досвіду становлення націй-держав громадянська ідентифікація найуспішніше відбувається у представників етнічної більшості. Оскільки в українському суспільстві етнічні українці є титульним етносом, то передбачається, що у цій етнічній групі, яка задовольнила потребу мати власну державу, поступово знизиться й знівелюється почуття етнічності з поступовою переорієнтацією на загальноукраїнську, громадянську ідентичність. Водночас почуття етнічності в етнічних меншин України також залежатиме від задоволеності їхніх етнокультурних потреб.

Одним із індикаторів перевірки ступеня прояву етнічності є бажання чи небажання запису національності (етнічного походження) у паспорті. Здебільшого таке бажання є ні що інше як прагнення індивіда офіційно задекларувати особисте етнічне походження. У світовій практиці такі випадки зафіксовані переважно у нечисленних корінних народів, що прагнуть зберегти свою ідентичність. Натомість прагнення етнічної диференціації є не стільки проявом ультраправої політичної ідентифікації, скільки своєрідним компенсатором певної соціальної нерівності. Особливо це стосується респондентів, які вважають, що потрібне обов'язкове, як у радянські часи, зазначення національності усіх громадян. Незацікавленість чи небажання такого кроку свідчить про неактуальність етнічних проблем для особистості. Таким чином, актуальність чи неактуальність наявності запису національності у паспорті буде свідченням рівня актуалізації етнічності у суспільстві. Для перевірки такого припущення скористаємося результатами моніторингового дослідження 2003 р. На запитання “Чи потрібно, на Вашу думку, записувати у паспорті національність громадян?” респонденти відповіли так: обов'язково потрібно вважають 28,4% опитаних; тільки за бажанням – 25,6; не потрібно – 19,4; мені байдуже – 19,5; важко сказати – 7,1%.

Розглянемо соціально-демографічні характеристики груп, що відповіли на запитання (табл. 1).

Таблиця 1

Чи потрібно, на Вашу думку, записувати у паспорті національність громадян? Соціально-демографічна характеристика груп (%)

Соціально-демографічні показники	Прояв етнічності				
	Обов'язково потрібно	Тільки за бажанням	Не потрібно	Мені байдуже	Важко сказати
<i>Регіони</i>					
Захід	41,6	23,9	12,6	13,4	8,5
Центр	36,6	25,5	15,2	16,5	6,2
Південь	17,4	24,8	26,3	23,7	7,8
Схід	19,4	26,8	23,6	23,5	6,7
<i>Національність</i>					
Українець	33,3	25,0	16,7	18,0	7,0
Росіянин	12,4	26,3	29,0	25,0	7,3
<i>Рідна мова</i>					
Українська	37,7	24,5	14,1	17,4	6,3
Російська	14,2	27,0	27,9	22,8	8,1
<i>Місце проживання</i>					
Київ	26,7	28,9	25,6	15,6	3,2
Велике місто з населенням понад 250 тис.	22,0	26,7	22,0	22,0	7,3
Невелике місто	28,7	28,5	20,2	16,3	6,3
Село	35,4	21,3	15,1	20,3	7,9
<i>Вік</i>					
До 30 років	26,3	26,0	19,1	23,5	5,1
30-54 роки	25,1	29,1	23,1	16,6	6,1
55 і старші	35,1	19,9	14,2	21,0	9,8
<i>Освіта</i>					
Вища	21,8	32,4	32,4	11,2	2,2
Середня спеціальна	27,0	32,1	17,6	18,5	4,8
Середня загальна	27,9	26,2	20,8	17,7	7,4
Неповна середня	32,3	19,2	14,9	24,2	9,4

Група опитаних, які бажають обов'язкового зазначення національності українських громадян у паспорті (а їх майже третина), більше представлена у Західному (41,6%) та Центральному (36,6%) регіонах, ніж у Східному (19,4%) та Південному (17,4%). Вони мешкають переважно у селі (35,4%) і невеликих містах (28,7%), здебільшого належать до старшої вікової когорти (35,1%) та мають неповну середню освіту (32,3%). Виявлені особливості цієї групи можна було б проінтерпретувати як наслідок традиціоналізму, який зазвичай має поширення у аграрних спільнотах, якби не етнічне походження її представників. Помітне переважання у цій групі етнічних українців (33,3%), до того ж україномовних (37,7%), настановує на дещо інші висновки.

Очевидно, що для етнічних українців як представників титульного етносу питання етнічності залишається вельми актуальним.

Респонденти, які висловилися за добровільний запис національності у паспорті, майже рівномірно розподілилися залежно від регіону, етнічної належності та рідної мови. Помітна на відміну від мешканців Києва (28,9%), великих (26,7%) і невеликих (28,5%) міст лише дещо менша присутність цієї групи серед сільського населення (21,3%); на відміну від молодшої (26,0%) і середньої (29,1%) вікових категорій населення бажання добровільного фіксування національності менше притаманне старшій віковій когорти (19,9%). Так само найменше таке бажання зафіксоване серед тих, хто здобув середню загальну (26,2%) й неповну середню освіту (19,2%).

Тих, хто проти запису національності у паспорті, дещо більше у Східному (23,6%) і Південному (26,3%) регіонах, ніж у Західному (12,6%) і Центральному (15,2%). Ця категорія громадян майже вдвічі більше питомо присутня серед росіян (29,0%) та російськомовних (27,9%), ніж серед етнічних українців (16,7%) та україномовних (14,1%). Підтримка даної позиції прямо корелює із величиною населеного пункту: у Києві – 25,6%, у великих містах – 22,0%, у малих містах – 20,2%, у селах – 15,1%.

Подібно до попередньої позиції найменше противників запису національності серед людей старшої вікової категорії (14,2%). Характерним є те, що противників запису вдвічі більше серед респондентів із вищою освітою (32,4%), ніж із неповною середньою освітою (14,9%).

“Етнічних нігілістів” (тих, кому байдужа проблематика етнічності) децю більше у східних (23,5%) й південних (23,7%) областях України, ніж у центральних (16,5%) і західних (13,4%); і знову ж таки їх трохи більше серед росіян (25,0%) і російськомовних (22,8%) порівняно з етнічними українцями (28,0%) і україномовними (17,4%).

Візуальний огляд таблиці 1 і зіставлення результатів розподілу відповідей щодо запису національності у паспорті за регіональною та етнічною належністю респондентів засвідчує, що на прояв етнічності впливають обидва фактори. Хоча статистична перевірка свідчить, що “хі-квадрат” щодо впливу етнічної належності менший – 79,7, ніж “хі-квадрат” щодо впливу регіональної належності – 111,2 (обидва коефіцієнти значущі на рівні 1%). Тобто з’являються деякі сумніви щодо впливу етнічного походження на прояв етнічності; можливо, вплив етнічності опосередковується регіональними особливостями, що, до речі, траплялося під час аналізу інших суспільних проблем. Тому, перш ніж робити остаточні висновки про вплив на етнічність, необхідно перевірити, чи впливає етнічне походження на прояв етнічності незалежно від регіону. Для перевірки цієї гіпотези побудуємо шляхом фільтрування тривимірну таблицю, яка дасть змогу нівелювати вплив регіонів: прояв етнічності українців і росіян порівнюється у межах кожного регіону (табл. 2).

Дані таблиці 2 дають змогу дійти висновку про те, що фактор етнічного походження справді впливає на рівень прояву етнічності, позаяк українці більше схильні фіксувати національність у паспорті, ніж росіяни. Так само вплив етнічного походження респондентів помітний і серед групи, яка проти фіксування національності: росіяни більшою мірою виявляють спротив, ніж українці. Хоча слід зазначити, що у кожному з регіонів існують свої

Таблиця 2

**Чи потрібно, на Вашу думку, записувати
у паспорті національність громадян?
Регіонально-етнічний розподіл груп (%)**

Прояв етнічності	Захід		Центр		Південь		Схід	
	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.
	N = 354	N = 14	N = 439	N = 41	N = 150	N = 102	N = 423	N = 215
Обов'язково потрібно	42,9	21,4	38,0	26,8	24,0	7,8	23,6	11,2
Тільки за бажанням	23,2	28,6	25,3	29,3	26,7	20,6	25,8	28,4
Не потрібно	11,9	28,6	14,6	19,5	23,3	31,4	20,6	29,8
Мені байдуже	13,3	14,3	15,9	17,1	20,7	30,4	23,2	24,6
Важко сказати	8,7	7,1	6,2	7,3	5,3	9,8	6,8	6,0

нюанси прояву етнічності в українців і росіян, особливо якщо порівняти Центральний і Південний регіони.

На відміну від світових прикладів, коли домінування етнічного “Я” перешкоджає емпатичній солідарності на міжетнічному і позаетнічному рівнях, домінантність етнічності в нашому випадку в цілому не акцентується на шкоду громадянській ідентифікації (табл. 3). Так, з тих, хто бажає обов'язкового зазначення національності українських громадян у паспорті, 50,7% означає себе громадянами України і лише 2,4% представником свого етносу, нації. Тобто бачимо в даному випадку, що зафіксована етнічність не є проявом етнонаціональної партикулярності – етнічна самоідентифікація не домінує над громадянською. Серед цієї групи маємо також вагомий відсоток (32,6%) тих, хто виявляє себе виключно локально – мешканцем села, району чи міста.

Натомість, серед тих, хто проти запису національності у паспорті, кількість респондентів із громадянською ідентифікацією (33,8%) майже порівнялася з кількістю респондентів із локальною ідентифікацією (34,1%).

Таблиця 3

**Чи потрібно, на Вашу думку, записувати
у паспорті національність громадян?
Розподіл територіальних ідентичностей (%)**

Територіальна ідентифікація	Прояв етнічності				
	Обов'язково потрібно	Тільки за бажанням	Не потрібно	Мені байдуже	Важко сказати
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	32,6	27,8	34,1	34,2	37,8
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), в якому Ви живете	2,6	5,0	6,6	6,0	4,7
Громадянином України	50,7	41,5	33,8	37,3	32,3
Представником свого етносу, нації	2,4	3,3	2,6	2,3	0,8
Громадянином колишнього Радянського Союзу	8,8	13,8	16,6	14,0	15,7
Громадянином Європи	0,0	0,9	0,0	0,9	1,6
Громадянином світу	1,8	5,7	3,4	3,1	4,7
Інше	1,2	2,0	2,9	2,2	2,4

Таким чином, простежується своєрідний феномен, коли титульному етносу країни, який зберігає в цілому досить стабільну, порівняно з іншими етносами, громадянську ідентифікацію, притаманна домінантність етнічності. Натомість російському етносу, який проявляє меншу порівняно з етнічними українцями громадянську ідентифікацію, притаманне в цілому нівелювання етнічності. Очевидно, існує в українському суспільстві якась інша проблема, певний каталізатор, який зумовлює прояв етнічності в українців.

Однією з причин такої національної стурбованості етнічних українців, на нашу думку, можна назвати мовне питання в Україні. Хоча в Конституції вказано на монополію державного статусу української мови, фактич-

не її функціонування переважно обмежене Західним та Центральним регіонами. Якщо російська мова зберігає свій потужний потенціал за рахунок значної кількості носіїв, сталої традиції та сучасних друкованих й електронних ЗМІ, то державний статус української надає їй лише перспективу поширення. Прагнення надати російській мові якщо не державний, то офіційний статус створює політичну напруженість у суспільстві, особливо серед україномовних, які вбачають у цьому небезпеку щодо відродження та поширення української мови. Так, серед групи опитаних, які бажають обов'язкового зазначення національності у паспорті, розподіл відповідей на запитання “Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні?” виявився такий: 31% респондентів – “за”, “проти” – 50,0%. Натомість серед тих, хто проти запису національності у паспорті, 60,9% відповіли “так”, і лише 22,3% дали негативну відповідь. Тобто простежується зв'язок прояву етнічності і спротиву надання російській мові статусу офіційності. Так само слабкий прояв етнічності має певну кореляцію з підтримкою підвищення статусу російської мови (“хі-квадрат” дорівнює 139,5, значущий на рівні 1%). Оскільки такий самий зв'язок помічений і з соціально-демографічним показником “рідна мова” (табл. 1), де також існують вагомі підстави констатації впливу мовного фактора на етнічність, розглянемо тривимірну таблицю 4, яка дасть змогу нівелювати вплив мовної самоідентифікації: ставлення до надання російській мові статусу офіційної порівнюється у межах мовних груп.

Дані тривимірної таблиці дають змогу дійти висновку про те, що фактор ставлення до надання російській мові статусу офіційної справді корелює з проявом етнічності.

На основі проведеного аналізу можемо констатувати, що основними факторами впливу на етнічність в українському суспільстві є етнічне походження, рідна мова, місце проживання та вік. Прояв етнічності в українському соціумі переважно виявляється через структурну взаємо-

Таблиця 4

**Чи потрібно, на Вашу думку, записувати
у паспорті національність громадян? Мовні
групи у ставленні до статусу російської мови (%)**

Прояв етнічності	Україномовні		Російськомовні	
	Надання російській мові офіційного статусу			
	Так	Ні	Так	Ні
	N = 269	N = 509	N = 555	N = 48
Обов'язково потрібно	31,2	46,6	13,3	20,8
Тільки за бажанням	28,3	23,2	26,7	27,1
Не потрібно	15,2	12,4	29,9	27,1
Мені байдуже	21,6	13,0	22,9	16,7
Важко сказати	3,7	4,8	7,2	8,3

дію українського етносу, як титульного, із супернацменшиною – російським етносом, яка проявляється у ставленні до проблеми функціонування мов у етносоціальному просторі. Можна припустити, що інтенсивність переживання етнічності, яка зафіксована серед представників українського етносу, залежить від міри інтеріоризації української мови. Очевидно, послідовне поширення української мови в суспільстві та зняття з порядку денного спроби ревізії ст. 10 Конституції України сприятиме спаду інтенсивності етнічності серед титульного етносу і зростанню солідаризації на міжетнічному рівні.

Література

1. Ян Э. Демократия и национализм: единство или противоречие? // Полис. – 1996. – № 1. – С. 33–49.
2. Рудницкая Т.Н. Некоторые методологические проблемы эмпирических исследований в этносоциологии // Проблемы розвитку соціологічної теорії: Наукові доповіді і повідомлення першої Всеукраїнської соціологічної конференції / САУ, ІС НАНУ; М.О.Шульга (наук. ред.) та ін. – К., 2001. – С. 209–211.
3. Foop C. S. On the Incompatibility of Ethnic and National Loyalties: Reframing the Issue // Canadian Review of Studies in Nationalism. Vol. XIII. No. 1. – 1986. – P. 1–11.